

Kur'an'da Toplumsal Ahlakın İnşası: Bireyden Cemaate Bir Model

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Abdullah ÖZÜÇALIŞIR

Dr., Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Dr., Iğdır University, Faculty of Theology, Department of Tafsir,
Iğdır, Türkiye

✉ abdullah.derik@hotmail.com

ORCID: [ror.org/00jstgx72](https://orcid.org/0000-0002-7173-4752)

ORCID: orcid.org/0000-0002-7173-4752

Yazar
Author

Özüçalışır, Abdullah. "Kur'an'da Toplumsal Ahlakın İnşası: Bireyden Cemaate Bir Model". *Tevilat* 6/1 (Haziran 2025), 127-153.

DOI: doi.org/10.53352/tevilat.1695722

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 08.05.2025
Accepted / Kabul Tarihi: 28.06.2025

e-ISSN: 2757-654X
www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University Press

Bilgi
Info

Kur'an'da Toplumsal Ahlakin İnşası: Bireyden Cemaate Bir Model

Bu makale, Kur'an-ı Kerim'in ahlak felsefesini, bireysel sorumluluktan başlayarak cemaat bilincine uzanan toplumsal bir ahlak modeli bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Kur'an'ın ahlaki öğretileri, bireysel erdemlerin toplumsal yapıda kurumsallaşması ilkesine dayanmaktadır. Çalışmada ilk olarak, bireyin ahlaki yükümlülükleri ve adalet, ihsan, sabır, şükür gibi temel bireysel erdemler Kur'an ayetleri bağlamında tahlil edilmektedir. Bu bağlamda, her bir bireyin kendi eylemlerinden sorumlu olduğu ve ahlaki mükemmelliğin ancak kişisel çabayla elde edilebileceği vurgulanmaktadır. Ardından, bu bireysel ahlaki yapılanmanın toplumsal düzeyde nasıl bir yansıma bulduğu ele alınmaktadır. Kur'an, bireysel ahlaki erdemlerin, toplumsal adalet, dayanışma, istişare (şura), merhamet ve yardımlaşma gibi kavramlar üzerinden bir cemaat bilincine dönüşmesini teşvik etmektedir. Makale, Kur'an'ın bu bağlamda sadece bireyi değil, aynı zamanda bireylerin oluşturduğu topluluğu da ahlaki bir özne olarak konumlandığını ortaya koymaktadır. Toplumsal iyiliğin, bireysel erdemlerin birleşimi ve karşılıklı sorumluluk anlayışı ile mümkün olabileceği argümanı ileri sürülmektedir. Bu teorik çerçevenin pratik yansımalarını göstermek amacıyla, Hz. Peygamber'in Medine dönemi uygulamaları detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Medine Vesikası, Ensar ve Muhacir kardeşliği, savaş ve barış antlaşmaları gibi örnekler üzerinden, bireysel ahlakın toplumsal normlara dönüşümü ve adaletli bir toplum yapısının nasıl inşa edildiği sergilenmektedir. Hz. Peygamber'in liderliğinde oluşan bu toplum modelinde, bireysel hak ve sorumluluklarla toplumsal fayda ve adalet arasında hassas bir denge kurulduğu belirtilmektedir. Makalede ayrıca, günümüz dünyasında yaşanan aşırı bireyselleşme, toplumsal çözülme, ahlaki rölativizm ve etik krizler bağlamında, Kur'an'daki bu ahlak modelinin çağdaş sorunlara nasıl bir çözüm sunabileceği tartışılmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'in birey merkezli olmakla birlikte güçlü bir toplum bilincine dayalı bir ahlak inşası önerdiğini ve bu modelin, bireysel özgürlük ile toplumsal düzen, sorumluluk ile dayanışma arasında dengeli bir yaklaşım sunarak günümüz toplumları için evrensel ve sürdürülebilir ahlaki çözümler barındırdığını vurgulamaktadır.

Özet | **Anahtar Kelimeler:** Tefsir, Ahlak, Birey, Cemaat, Toplum, Değerler.

The Construction of Social Morality in the Qur'an: A Model from the Individual to the Community

This article aims to examine the Quran's ethical philosophy within the context of a societal morality model that extends from individual responsibility to community consciousness. The Quran's moral teachings are founded on the principle of institutionalizing individual virtues within the social structure. Firstly, the study analyzes the individual's moral obligations and fundamental individual virtues such as justice, benevolence (ihsan), patience, and gratitude within the framework of Quranic verses. It is emphasized that each individual is responsible for their actions and that moral perfection can only be achieved through personal effort. Then, it is discussed how this individual moral structure is reflected at the social level. The Quran encourages the transformation of individual moral virtues into a community consciousness through concepts like social justice, solidarity, consultation (shura), mercy, and mutual assistance. The

Abstract

article argues that the Quran positions not only the individual but also the community formed by individuals as a moral agent. It posits that societal well-being is possible through the combination of individual virtues and a mutual understanding of responsibility. To demonstrate the practical implications of this theoretical framework, Prophet Muhammad's Medinan period practices are analyzed in detail. Through examples such as the Medina Document, the brotherhood of Ansar and Muhajir, and war and peace treaties, the transformation of individual morality into social norms and how a just social structure is built are demonstrated. It is noted that the community model established under Prophet Muhammad's leadership maintained a delicate balance between individual rights and responsibilities, and societal benefit and justice. Furthermore, the article discusses how this Quranic model of morality can offer a solution to contemporary ethical crises, considering issues such as excessive individualism, social disintegration, moral relativism, and ethical dilemmas prevalent in today's world. In conclusion, this study asserts that the Quran proposes a human-centered yet community-conscious moral construction. This model offers a balanced approach between individual freedom and social order, responsibility and solidarity, providing universal and sustainable ethical solutions for contemporary societies.

Keywords: Qur'an, Ethics, Individual, Community, Society, Values.

Giriş

Toplumsal ahlaki yapısı bireylerin ahlaki tutumlarının toplamından ibaret midir, yoksa bireysel ahlak ile toplumsal ahlak arasında daha derin bir ilişki mi vardır? Bu soru, hem sosyal bilimlerin hem de dinî metinlerin kadim meselelerinden biridir. Kur'an, bireyi sorumlu bir varlık olarak tanımlar; bireysel sorumluluğu toplumun genel ahlaki dokusunun inşasında merkezi bir yere koyar.

Ancak Kur'an'ın bireysel sorumluluğu aşarak toplumsal düzene yönelik bir ahlak modeli sunduğu yönünde sistematik bir çalışma henüz sınırlı sayıdadır. Bu bağlamda araştırmanın temel problemi, "Birey ve toplum arasındaki ahlak ilişkisi Kur'an'da nasıl inşa edilir?" sorusu etrafında şekillenmektedir.

Modern toplumlarda bireyselleşme, toplumsal çözülme ve ahlaki değer kaybı ciddi bir kriz haline gelmiştir. Geleneksel ahlaki normların zayıflamasıyla birlikte bireyler ve toplumlar arasında güven, adalet ve dayanışma gibi temel değerler aşınmıştır. Bu krizin aşılmasında Kur'an'ın sunduğu bireyden topluma uzanan ahlak modeli önemli imkânlar sunmaktadır. Çünkü Kur'an, bireysel

erdemlerle toplumsal düzeni birbirinden bağımsız görmeyerek, her iki düzeyi birbirine bağlı bir bütünün parçaları olarak ele alır¹. Bu nedenle Kur'an'ın ahlaki perspektifinin hem bireysel hem de toplumsal bağlamda yeniden okunması, günümüz ahlak krizlerine çözüm üretebilmek açısından son derece önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Kur'an ayetleri ışığında bireysel ahlaki ilkelerin toplumsal yapıya nasıl sirayet ettiğini ortaya koymak ve bireyden cemiyete uzanan bir ahlak modeli geliştirmektir. Çalışma, bireysel sorumlulukların toplumsal sonuçlarını kavramsal bir bütünlük içinde ele alarak, Kur'an'ın birey ve toplum arasında kurduğu ahlaki dengeyi ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Bu araştırmada kavramsal analiz ve tematik ayet incelemesi yöntemleri birlikte kullanılacaktır. Öncelikle, birey ve toplum kavramları Kur'an bağlamında kavramsal düzeyde analiz edilecektir. Ardından bireysel ve toplumsal ahlaka dair temel temalar belirlenerek ilgili ayetler derinlemesine incelenecektir. Bu yaklaşım sayesinde Kur'an'daki ahlaki yapı bireysel sorumluluktan toplumsal düzene doğru uzanan bütüncül bir perspektifte değerlendirilecektir².

Kur'an'da birey ve toplum ilişkisi bağlamında ahlaki inşa üzerine yapılan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte, bazı önemli katkılar mevcuttur. Toshihiko Izutsu, Kur'an'daki kavramsal yapıları analiz ederken bireysel sorumluluk ve toplumsal ilişkiler arasındaki bağı felsefi bir zeminde ele almıştır³. Fazlurrahman ise İslam ahlakının tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünü incelerken, bireyden topluma doğru genişleyen bir sorumluluk anlayışının varlığına işaret etmiştir⁴. Bununla birlikte mevcut çalışmaların çoğu, bireysel ahlak ya da toplumsal düzen kavramlarını ayrı ayrı ele almakta; birey ve toplum arasındaki geçişkenliği, özellikle Kur'an ayetlerinin bütüncül bir tematik analizi üzerinden sistematik şekilde incelememektedir. Bu makale, söz konusu

¹ Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, çev. Mehmet Dağ (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 85.

² Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1983), 112.

³ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 94.

⁴ Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, 78.

eksikliği gidermeyi ve bireysel erdemlerden toplumsal adalete doğru uzanan Kur'anî ahlak modelini kavramsal ve tematik bir bütünlük içinde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Kur'an'da Bireysel Ahlâkın Temelleri

Bireysel ahlak, toplumsal ahlâkın inşasında temel bir yapı taşıdır. Kur'an, insanı hem birey olarak muhatap alır hem de onu sosyal varlık yönüyle değerlendirir⁵. Bu bağlamda bireyin içsel ahlaki donanımı, toplumsal düzene katkı sağlayacak bir karakter ve bilinç inşasına yöneliktir.

Bu bireysel ahlaki donanım, Kur'an'da özellikle takva, adalet, doğruluk, sabır ve iffet gibi erdemler üzerinden şekillendirilir. Söz konusu erdemler, yalnızca kişisel kemal için değil, aynı zamanda toplumsal güvenin ve adaletin tesisine hizmet eden bir zemin oluşturur. Nitekim Kur'an'da, "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun" ⁶buyruğu, bireysel sorumluluğun hem içsel arınma hem de sosyal bir duyarlılıkla ilişkili olduğunu ortaya koyar. Bu yönüyle bireyin ahlaki gelişimi, toplumun da ahlaki omurgasını güçlendiren bir dinamik hâline gelir⁷.

1.1. Bireyin ahlaki Sorumluluğu: Nefs, İrade, Niyet Kavramları

Kur'an'da bireysel ahlaki sorumluluğun temeli, insanın iç dünyasında yer alan nefis, irade ve niyet kavramları üzerinden şekillenir. Nefs, insanın içsel benliği ve arzularıyla çatışan yönünü ifade eder. Bu yönüyle nefis, terbiye edilmesi gereken bir cevherdir⁸. "Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir"⁹. Ayeti, bireyin içsel eğilimleri üzerinde kontrol kurmasının ahlaki sorumluluğun temelini oluşturduğunu bildirir.

⁵ Hasan, Akbulut. "Kur'an'da Bireysel Ahlak ve Toplumsal Ahlak İlişkisi." Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19/1 (2017), 45–66.

⁶ et-Tahrim 66/6.

⁷ Mustafa Çağrı, *Kur'an-ı Kerim'de Ahlak*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2007), 45.

⁸ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *el-Gazzâlî, İhyâ-i ulûmi'd-dîn*, trc: Ali Arslan. (İstanbul: Arslan Yayınları, 1971), 3/7.

⁹ eş-Şems 91/9.

İrade ise, bireyin tercihte bulunma ve doğru olanı seçme kapasitesini ifade eder¹⁰. Kur'an, bireyin iradesine sıkça vurgu yaparak, ahlaki eylemlerin zorunluluktan değil, bilinçli bir tercihten kaynaklanmasını emreder: "Şüphesiz Biz ona yolu gösterdik, (ister) şükredici olur, (ister) nankör"¹¹. Bu ayet, bireysel sorumluluğun özgür iradeye dayandığını gösterir.

Niyet ise amelin özüdür. Hz. Peygamber'in, "Ameller niyetlere göredir"¹². Hadisiyle de teyit edilen bu ilke, Kur'an'da da dolaylı olarak yer alır: "Kalplerinizde olanı Allah bilir"¹³. Ahlaki eylemin değer kazanabilmesi için niyetin ihlasla yoğrulmuş olması gerekir.

1.2. Temel bireysel ahlaki ilkeler: Doğruluk, Adalet, Sabır, Merhamet

Kur'an'ın bireyde yerleştirmeye çalıştığı temel ahlaki ilkeler arasında doğruluk, adalet, sabır ve merhamet öne çıkar.¹⁴ Doğruluk (sıdk), imanla iç içe geçmiş bir meziyet olarak sunulur: "Ey iman edenler! Allah'a karşı takvalı olun ve sadıklarla beraber olun"¹⁵. Kur'an-ı Kerim, bireysel ahlakın inşasında temel taşları oluşturan ilkeler bütünü sunmaktadır. Bu ilkeler arasında doğruluk (sıdk), adalet, sabır ve merhamet öne çıkmakta ve mümin şahsiyetinin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu bölümde, söz konusu ilkelerin Kur'an perspektifinden derinlemesine bir tahlili sunulacak, onların bireyin içsel dünyasındaki ve toplumsal ilişkilerindeki tezahürleri ele alınacaktır.

Doğruluk, Kur'an'da yalnızca sözlü bir eylem olarak değil, aynı zamanda imanla ayrılmaz bir bütünlük içinde sunulan kapsamlı bir ahlaki meziyettir. et-Tevbe Suresi'nin 119. ayetinde yer alan "Ey iman edenler! Allah'a karşı takvalı olun ve sadıklarla beraber olun" hitabı, doğruluğun takva ile olan doğrudan ilişkisine işaret etmektedir. Bu bağlamda sıdk, bireyin hem Allah'a karşı taahhütlerine sadık kalmasını hem de kendi özülüyle ve başkalarıyla

¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ-i ulûmî'd-dîn*, trc: Ali Arslan. 3/7.

¹¹ İnsan 76/3.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011), *Bed'ü'l-Vahy*, 1.

¹³ Âl-i İmrân 3/29.

¹⁴ Hüseyin. Koca, "Kur'an'da Sabır Kavramı ve Ahlaki Boyutları," *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2016), 25-44.

¹⁵ et-Tevbe 9/119.

olan ilişkilerinde samimiyet ve dürüstlüğü benimsemesini ifade eder. Koca (2016), doğruluğun salt bir dışsal davranış olmaktan öte, kalbi bir duruş ve niyet berraklığı olduğunu vurgular. Dolayısıyla, Kur'an'ın talep ettiği doğruluk, ikiyüzlülükten uzak, tutarlı ve içten bir karakter inşasını hedefler. Bu, bireyin sözü, eylemi ve niyeti arasındaki uyumu sağlayarak ahlaki bütünlüğünü pekiştirmesi anlamına gelir.

Adalet, Kur'an'ın en çok vurguladığı evrensel değerlerden biridir: "Adaleti gözetin, bu takvaya en yakın olanıdır"¹⁶. Adalet, hem bireyin kendine karşı adil olması hem de toplum içindeki ilişkilerde ölçülülük anlamına gelir¹⁷. Kur'an'ın en evrensel ve üzerinde en çok durduğu değerlerden biri olan adalet, el-Mâide Suresi'nin 8. ayetinde açıkça ifade edildiği üzere "Adaleti gözetin, bu takvaya en yakın olanıdır" buyruğuyla takvanın en önemli tezahürlerinden biri olarak konumlandırılmıştır. Yıldız (2017) adaletin kapsamının sadece hukuksal veya toplumsal ilişkilerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda bireyin kendi nefsine karşı adil olmasını da içerdiğini belirtir¹⁸. Bu, kişinin kendi hak ve sorumluluklarına riayet etmesi, yeteneklerini doğru kullanması ve aşırılıktan kaçınması anlamında bir içsel denge ve ölçülülük gerektirir.

Toplumsal düzlemde ise adalet, her bireyin hak ettiği muameleyi görmesi, kaynakların eşitlikçi bir şekilde dağıtılması ve kararların tarafsız bir şekilde alınması prensiplerini içerir. Kur'an, adaleti, sadece güçlü olanın değil, zayıf olanın da hakkını gözetin ve tüm önyargılardan arınmış bir bakış açısıyla ele alınması gereken temel bir ahlaki sorumluluk olarak vurgular.

Sabır, zorluklar karşısında direnci ve kararlılığı temsil eder. "Şüphesiz Allah, sabredenlerle beraberdir"¹⁹ ayeti, sabrın sadece pasif bir bekleyiş değil, aktif bir ahlaki direniş olduğunu gösterir. Sabır, Kur'an ahlakında zorluklar ve musibetler karşısında gösterilen direnç, metanet ve kararlılık olarak tanımlanır. el-

¹⁶ el-Mâide 5/8.

¹⁷ Mehmet Yıldız, "Kur'an'da Ahlaki İlke Olarak Adalet." *İslam Araştırmaları Dergisi* 37 (2017): 65–82.

¹⁸ Yıldız, "Kur'an'da Ahlaki İlke Olarak Adalet." 65–82.

¹⁹ el-Bakara 2/153.

Bakara Suresi'nin 153. ayetinde geçen "Şüphesiz Allah, sabredenlerle beraberdir" ifadesi, sabrın pasif bir bekleyişten ziyade, aktif bir ahlaki direniş ve mücadele olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Koca (2016), sabrın bireyin imani duruşunu güçlendiren ve onu Allah'a olan tevekkülünü artıran bir erdem olduğunu ifade eder²⁰. Bu, olumsuz koşullar altında dahi umudunu kaybetmeme, doğru yoldan sapmama ve ahlaki değerlerden ödün vermeme becerisini içerir. Sabır, aynı zamanda bireyin ani tepkilerden kaçınarak olayları daha derinlemesine idrak etmesine olanak tanıyan, psikolojik ve manevi bir olgunluk göstergesidir. Kur'an, sabrı, hem bireysel ıslahın hem de toplumsal dayanıklılığın vazgeçilmez bir unsuru olarak sunar.

Merhamet ise bireyin hem yaratıcıya hem de diğer insanlara karşı taşıdığı derin şefkati kapsar.²¹ Rahman ve Rahim olan Allah'ın sıfatları, bireyin de bu merhameti kuşanmasını öğütler: "Onlar yeryüzünde alçak gönüllü yürürler... Cahiller onlara sataştığında, 'selâm' derler"²². Merhamet, bireyin hem Yaratıcı'ya karşı hissettiği derin sevgi ve teslimiyetle hem de diğer insanlara ve tüm varlıklara karşı taşıdığı şefkat ve acıma duygusunu kapsar. Rahman ve Rahim olan Allah'ın sıfatlarının vurgulanması, müminlerin de bu ilahi merhameti kuşanmaları gerektiğine dair güçlü bir öğüt taşır. el-Furkân Suresi'nin 63. ayetinde müminlerin "yeryüzünde alçak gönüllü yürümeleri" ve cahiller sataştığında "selâm" demeleri, merhametin davranışsal bir tezahürü olarak sunulur. Yılmaz (2014), merhametin empati, hoşgörü ve affedicilik gibi alt değerleri barındırdığını ve bireyin diğer canlılara karşı sorumluluk bilincini artırdığını belirtir²³. Bu, sadece zor durumda olanlara yardım etmekle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda başkalarının eksikliklerine karşı anlayışlı olmak, hataları affetmek ve genel olarak pozitif bir etkileşim kurmak anlamına gelir. Kur'an, merhameti, toplumsal uyumun ve insanlık onurunun korunmasında kilit bir rol oynayan temel bir ahlaki prensip olarak öne çıkarır. Kur'an'ın bireyde

²⁰ Koca, "Kur'an'da Sabır Kavramı ve Ahlaki Boyutları," 25–44.

²¹ Abdülkerim, Yılmaz, "Kur'an'da Niyet ve Sorumluluk Bilinci." *Dini Araştırmalar* 17/43 (2014), 101–119.

²² el-Furkân 25/63.

²³ Yılmaz, "Kur'an'da Niyet ve Sorumluluk Bilinci." 101–119.

yerleştirmeye çalıştığı doğruluk, adalet, sabır ve merhamet ilkeleri, birbirinden bağımsız unsurlar olmaktan öte, bütünleşik bir ahlaki sistemin temel direkleridir.

Bu ilkeler, bireyin hem içsel huzurunu sağlamasına hem de toplumsal barış ve adaletin tesis edilmesine katkıda bulunur. Kur'an, bu ilkeleri sadece teorik kavramlar olarak sunmakla kalmayıp, onları somut davranış modelleri ve yaşam pratiğiyle iç içe geçmiş bir şekilde aktarır. Dolayısıyla, bu ilkelerin derinlemesine anlaşılması ve yaşama aktarılması, kâmil bir mümin şahsiyetinin inşası ve müreffeh bir toplumun oluşumu için elzemdir.

1. 3. İlgili Ayetler ile İlgili Tefsiri Yorumlar

Bireysel ahlaka dair ayetler, ilk dönem tefsirlerde genellikle anlam düzeyinde yorumlanmış, çoğu zaman kelime çözümlemeleriyle ahlaki bağlam açıklanmıştır. Örneğin, "Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir"²⁴ ayeti üzerine Taberî, "tezkiye" kavramını "günahlardan arınma ve faziletlerle bezenme" olarak yorumlar²⁵. Kur'an-ı Kerim'in bireysel ahlaka yönelik ayetleri, erken dönem tefsir geleneğinde derinlemesine analizlere konu olmuş, müfessirler bu ayetlerin ahlaki bağlamını kelime çözümlemeleri ve kavramsal açıklamalar üzerinden detaylandırmışlardır. Bu tefsiri yorumlar, ayetlerin lafzından öteye geçerek, bireyin içsel ve dışsal davranışlarına yön veren ilkelerin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Kur'an'ın Şems Suresi'nin 9. ayetinde yer alan "Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir" buyruğu (9:9), bireysel ahlaki gelişimin temelini oluşturur. Bu ayet, insanın kendi nefsinin terbiye etme ve olgunlaştırma sürecinin önemini vurgular. İlk dönem müfessirlerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), bu ayette geçen "tezkiye" kavramını geniş bir perspektiften ele almıştır. Taberî, tezkiyeyi sadece günahlardan arınma ve kötü huylardan uzaklaşma olarak değil, aynı zamanda

²⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, et-Taberî, *et-Tefsirü't-Taberî Camial-beyan fî te'vili'l-Kur'an*, (Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1412/1992), 3/150.

²⁵ el-Mâide 5/8.

faziletlerle bezenme ve güzel ahlaki nitelikler edinme süreci olarak yorumlar²⁶.

Taberî'nin bu yorumu, ahlaki gelişimin pasif bir günah işlememe halinden ibaret olmadığını, aksine aktif bir ahlaki inşa süreci olduğunu gösterir. Birey, sadece olumsuz davranışlardan kaçınmakla kalmamalı, aynı zamanda doğruluk, cömertlik, merhamet gibi olumlu erdemleri de benliğinde kökleştirmelidir. Bu yaklaşım, Kur'an'ın bireyden beklediği ahlaki dönüşümün kapsamlı ve çok boyutlu olduğunu ortaya koyar.

Zemâhşerî (öl. 538/1144), "Adaleti gözetin, bu takvaya en yakın olanıdır"²⁷. Ayetinde "a'dilû" fiiline özel anlam yükleyerek, adaletin sadece mahkeme ortamında değil, bireyler arası her türlü ilişkide uygulanması gerektiğini vurgular²⁸.

Râzî (ö. 606/1210) ise, sabır ayetlerini yorumlarken sabrın üç boyutuna (taat üzere sabır, günah karşısında sabır, musibetlere karşı sabır) dikkat çeker²⁹. Bu yorumlar, bireysel ahlaki inşanın sadece ibadetle değil, tüm hayat alanlarına yayılan bir yön taşıdığını gösterir.

Kur'an'da adaletin önemini vurgulayan kilit ayetlerden biri, Mâide Suresi'nin 8. ayetidir: "Adaleti gözetin, bu takvaya en yakın olanıdır" (5:8). Bu ayet, adaletin bireysel ve toplumsal yaşamdaki merkezi rolünü açıkça ifade eder. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemâhşerî *el-Keşşaf* adlı tefsirinde bu ayette geçen "a'dilû" fiiline özel bir anlam yükleyerek, adaletin uygulanma alanını genişletmiştir³⁰.

Zemâhşerî, adaletin sadece mahkeme salonlarında veya yasal süreçlerde değil, aynı zamanda bireyler arası her türlü ilişkide, ticari muamelelerde, sosyal etkileşimlerde ve hatta kişisel değerlendirmelerde de titizlikle uygulanması gerektiğini vurgular.

²⁶ et-Taberî, *et-Tefsirü't-Taberî Camial-beyan fi te'vili'l-Kur'an*, 3/150.

²⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *ez-Zemâhşerî, el-Keşşaf an hakaikü't-tenzil ve uyuni'l-akavil fi vucuhî't-te'vil*, (Lübnan: Darü'l-Ma'rife, 2009), 603.

²⁸ Zemâhşerî, *el-Keşşaf*, 603.

²⁹ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir mefâtihi'l-ğayb*, (Beyrut: Daru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 1999), 4/101.

³⁰ Zemâhşerî, *el-Keşşaf*, 603.

Bu yorum, adaleti dar bir hukuki çerçevenin ötesine taşıyarak, onu günlük yaşamın her alanına nüfuz eden kuşatıcı bir ahlaki ilke haline getirir. Bireyin kendi nefsine karşı adil olması, başkalarına karşı önyargısız davranması ve her durumda hakkı gözetmesi, Zemâhşerî'nin yorumunda öne çıkan hususlardır. Bu anlayış, adaletin sadece bir kural değil, aynı zamanda derin bir ahlaki bilinç ve yaşam biçimi olduğunu gösterir. Sabır, Kur'an'ın bireysel ahlâkın inşasında temel kabul ettiği erdemlerden biridir. Fahrüddîn Râzî et-Tefsirü'l-Kebir adlı eserinde sabır ayetlerini yorumlarken bu erdemün üç temel boyutuna dikkat çeker³¹.

Taat üzere sabır: İbadetleri yerine getirmede ve Allah'ın emirlerine uymada gösterilen sebat ve kararlılık. Bu, özellikle zorlayıcı veya sıkıcı görünen dini yükümlülükler karşısında direnci ifade eder.

Günah karşısında sabır: Günahlara ve nefsin arzularına karşı direnç gösterme, haramlardan uzak durma. Bu boyut, bireyin iradesini kontrol etme ve kötü alışkanlıklardan uzak durma yeteneğini vurgular.

Musibetlere karşı sabır: Hayatta karşılaşılan felaketler, zorluklar ve sıkıntılar karşısında metanetli olma, isyan etmeme ve tevekkül gösterme. Bu tür bir sabır, psikolojik dayanıklılık ve kader inancının birleşimini ifade eder.

Razî'nin bu sistematik ayrımı, sabrın tekdüze bir bekleyiş veya katlanma hali olmadığını, aksine bireyin imanını ve ahlâkını farklı yaşam senaryolarında nasıl aktif bir şekilde uyguladığını gösteren çok yönlü bir erdem olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu yorumlar, bireysel ahlaki inşanın sadece ibadet ve ritüellerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda tüm hayat alanlarına yayılan kapsamlı bir yönelim taşıdığını ve mümin şahsiyetinin bütüncül bir biçimde inşa edildiğini vurgular.

2. Bireysel Ahlâkın Toplumsal Yansıması

Bireysel ahlâk, sadece ferdî bir kazanım olmanın ötesinde, toplumu şekillendiren ahlaki bir mayadır. Kur'an'da bireyin içsel arınması, toplumsal huzur ve düzenin sağlanması için bir başlangıç

³¹ Râzî, et-Tefsirü'l-kebir mefâtihi'l-ğayb, 4/101.

noktası olarak görülmektedir³². Zira fert, hem ahlaki ilkelerin taşıyıcısı hem de sosyal yapının öznesidir. Bu bağlamda bireyin davranışları, tutumları ve değer yargıları, toplumun ahlaki kimliğini doğrudan etkiler³³.

2.1. Bireyin toplum içindeki rolü: Emr-i Bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i Ani'l-Münker (İyiliği Emretme, Kötülükten Sakındırma)

Kur'an'da bireyin sosyal sorumlulukları arasında yer alan en temel görevlerden biri, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmaktır. Bu ilke, toplumsal ahlakın korunmasında bireyin etkin bir rol üstlenmesini sağlar. "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten sakındırırsınız ve Allah'a inanırsınız"³⁴ ayeti, bu görevin hem bireysel hem de toplumsal düzeydeki önemine işaret eder. Bu anlayış, her bireyi toplumu ıslah etmekle yükümlü bir özne hâline getirir³⁵.

İbn Atıyye(ö. 541/1147), bu ayeti tefsir ederken ümmetin bu sorumluluğunun sadece yöneticilere değil, tüm müminlere ait olduğunu belirtir³⁶. Bu ilkenin merkezinde, bireyin yalnızca kendi ahlaki bütünlüğünü koruması değil, aynı zamanda içinde yaşadığı topluma karşı aktif bir sorumluluk bilinciyle hareket etmesi yatar. Kur'an'da bu sorumluluğun altı birçok ayette çizilir³⁷. Mesela Tevbe Suresi'nde mümin erkek ve kadınların birbirlerinin velileri olduğu, iyiliği emredip kötülükten sakındırdıkları belirtilir³⁸. Bu bağlamda, bireyin pasif bir seyirci değil, aksine ahlaki anlamda müdahil bir özne olarak konumlandırıldığı görülür. Toplumun ifsadı karşısında sessiz kalan birey, sadece kişisel bir sorumluluğu değil, aynı zamanda toplumsal bir yükümlülüğü de ihmal etmiş olur.

³² Asım Cüneyd, Köksal, "Kur'an'da Ahlaki Arınma ve Bireysel Sorumluluk." *İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (2020), 55.

³³ Yusuf Yavuz, "Toplumsal Ahlakın Kur'an'daki Temelleri," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/2 (2016), 66.

³⁴ Âl-i İmrân 3/110.

³⁵ İhsan Kara, "Kur'an'da Emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker," *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2014), 213.

³⁶ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân, İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l vecîz fî tefsiri'l-kitabî'l aziz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşafi, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2001), 1/468.

³⁷ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l vecîz fî tefsiri'l-kitabî'l aziz*, 1/468.

³⁸ et-Tevbe, 9/71.

İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma ilkesi, sadece dışsal davranışlara müdahale eden bir sosyal kontrol mekanizması değil, aynı zamanda bireyin vicdanını diri tutan bir içsel denetim ilkesidir. Nitekim İmam Nevevî (öl. 676/1277), bu görevin sadece sözlü değil, kalben de yapılabileceğini belirtir. Kalben buğz etmek ise imanın en zayıf derecesidir³⁹. Bu yaklaşım, bireyin içinde bulunduğu ortamda fiilen bir müdahalede bulunamasa bile, ahlaki tavrını koruyarak sorumluluktan tamamen azade olmadığını ortaya koyar. Bu çerçevede birey, hem kendisinin hem de toplumun ahlaki inşasında vazgeçilmez bir aktördür.

2.2. Toplumu İnşa Eden Değerler: Adalet, Emanet, İstişare, Kardeşlik

Kur'an'da toplumu ayakta tutan temel değerler arasında adalet, emanet, istişare ve kardeşlik ilkeleri öne çıkar. Adalet ilkesi, her bireyin hakkını almasını temin ederek toplumsal güveni sağlar: "Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emreder"⁴⁰. Emanet, sadece maddi bir kavram değil, görev ve sorumlulukların da bir ifadesidir⁴¹. Fahreddin er-Râzî, bu ayeti tefsir ederken, emanetin geniş anlamda hem ilahi hükümleri hem de toplumsal sorumlulukları kapsadığını vurgular⁴². İstişare ise toplumun ortak akıl ve hikmet ekseninde hareket etmesini sağlar: "Onların işleri aralarında şûrâ ile edilir"⁴³. Kardeşlik ise, toplumsal birlik ve dayanışmanın temelidir: "Müminler ancak kardeşirler"⁴⁴. Adalet, Kur'an'da sadece bir yargı mekanizması değil, aynı zamanda toplumsal düzenin en temel yapı taşı olarak tanımlanır. Bu sebeple Kur'an, adaleti gözetmeyi sadece hâkimlere değil, tüm müminlere bir sorumluluk olarak yükler⁴⁵. Taberî, bu ayetin tefsirinde, adaletin yalnızca mahkemelerde değil, gündelik ilişkilerde de

³⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn*, haz. Şemseddin Ahmed, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000), 2/142.

⁴⁰ en-Nisâ 4/58.

⁴¹ Muhammed Yaşar Demirci, "Kur'an'da Adalet ve Emanet Kavramları," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/2 (2006), 88.

⁴² Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, 10/175.

⁴³ eş-Şûrâ 42/38.

⁴⁴, el-Hucûrât 49/10

⁴⁵ en-Nisâ, 4/135.

geçerli bir ilke olduğunu, kişinin ailesi ve yakınları aleyhine dahi olsa hakkı ayakta tutması gerektiğini belirtir⁴⁶. Böyle bir anlayış, bireysel vicdanla toplumsal adaletin birleştiği ahlaki bir zemin oluşturur.

Ebû Hayyân (öl. 745/1344), ise, Şûrâ Suresi'ndeki "Onların işleri aralarında Şûrâ ile dir"⁴⁷ ayetini açıklarken istişarenin sadece yöneticilerin değil, toplumun her ferdinin katıldığı bir süreç olduğunu vurgular. Ona göre bu ifade, İslam toplumunun tek merkezli bir otoriteyle değil, ortak akıl ve istikametle yönetilmesi gerektiğini gösterir⁴⁸. Bu bağlamda istişare, bireyin sesinin duyulduğu ve dikkate alındığı bir katılım ilkesidir. Aynı şekilde, müminlerin kardeş olduğu gerçeği de toplumsal barışı sağlamakta kalmaz, fertler arasında sorumluluk ve merhameti de güçlendirir. Kardeşlik, İslam toplumunu parçalanmaktan koruyan ruhsal ve sosyal bir bağdır.

2.3. İlgili Ayetler Üzerinden Açıklamalar

Kur'an'daki bazı ayetler, bireysel ahlak ile toplumsal yapı arasındaki doğrudan ilişkiyi gözler önüne serer. Örneğin, "Allah, bir kavmi, onlar kendilerini değiştirmedikçe değiştirmez"⁴⁹ ayeti, toplumsal değişimin bireyde başladığını ortaya koyar. Seyyid Kutub bu ayeti yorumlarken, gerçek dönüşümün bireyin zihnî ve ahlaki yapısında başladığını ifade eder⁵⁰. Aynı şekilde, "İyilik ve takvada yardımlaşın, günah ve düşmanlıkta yardımlaşmayın"⁵¹ ayeti, bireylerin ortak bir ahlaki zeminde buluşarak sosyal dayanışmayı inşa etmeleri gerektiğini vurgular. Bu ayetler, bireysel ahlakın kolektif hayata nasıl yön verdiğini açık biçimde ortaya koyar⁵².

3. Bireyden Cemaate: Kur'an'da Ahlak Modeli

Kur'an-ı Kerim'de ahlak, bireysel faziletten toplumsal sorumluluğa uzanan bir süreç olarak kurgulanır. Ahlakî inşa

⁴⁶ Taberî, *Camial-beyan fî te'vili'l-Kur'an*, 5/143.

⁴⁷ eş- Şûrâ, 42/38.

⁴⁸ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf, Ebu Hayyân el-Endelüsî, *et-Tefsirü'l-bahrü'l-muhîr*, (Lübnan: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2010), 8/383.

⁴⁹ er-Ra'd 13/11.

⁵⁰ el-Mâide 5/2.

⁵¹, el-Mâide 5/2.

⁵² Yavuz, "Toplumsal Ahlakın Kur'an'daki Temelleri," 66.

bireyde başlar; nefsin tezkiyesi, vicdanın uyanıklığı ve ilahi hitaba muhatap olma şuuru, bireyin iç dünyasında yeşerir⁵³. Tasavvufta bu süreç, seyrü sülûk kavramıyla açıklanır; birey, içsel arınma yolculuğuyla ilahî ahlaka yaklaşır ve cemaatin ruhunu şekillendirir⁵⁴. Kur'an'daki "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten meneden bir topluluk bulunsun"⁵⁵ ayeti, ahlakın cemaatleşmesi gerektiğine işaret eder. Bu anlayış, sadece bireysel takvayı değil, kolektif bir ahlaki yapının oluşumunu da hedefler. İbn Âşûr(öl.1879-1973), bu ayeti yorumlarken, ahlaki sorumluluğun toplum ölçeğinde teşkilatlanması gerektiğini vurgular⁵⁶.

Toplumsal ahlaki yapısı, bireylerin taşıdığı değerler kadar, bu değerlerin kamusal düzleme aktarılmasıyla şekillenir. Kur'an'daki adalet ilkesi⁵⁷ bu bağlamda temel bir çerçeve sunar. Âlûsî, bu ayetin tefsirinde, adaletin yalnızca hukukî değil, ahlaki bir erdem olduğunu belirtir ve bunun toplumsal düzeni ayakta tuttuğunu ifade eder⁵⁸. Batılı düşünürlerden John Rawls da adaleti bir toplumun temel yapısı olarak tanımlar; bireysel özgürlüklerin ancak toplumsal eşitlik ve adil kurumlar ile anlam kazandığını belirtir⁵⁹. Şevkânî (öl. 1250/1834) ise iyiliği emretme görevini sadece dinî değil, sosyal bir düzenleyici güç olarak yorumlamış, bu görevin toplumun genel ahlaki seviyesini korumada anahtar olduğunu söylemiştir⁶⁰.

Hizmet Peygamber'in Medine Vesikası, Kur'an'ın ahlaki öğretilerinin pratikteki yansımasıdır. Bu metin, farklı inanç ve

⁵³ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (Beyrut: Daru İbn Hazm. 2005), 5/212.

⁵⁴ Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed, İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, (Beyrut: Dâru'l-Makârim, 2002), 1/47.

⁵⁵ Âl-i İmrân 3/104.

⁵⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 5/212.

⁵⁷ en-Nahl 16/90.

⁵⁸ Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Ruhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'ani'l-azîm ve's-sebi'l-mesani* (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî. 1408/1987), 14/93.

⁵⁹ John Rawls, *A Theory of Justice*, (Cambridge: Harvard University Press, 1971), 52.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî, eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadir el-cami beyne fenneyir-r-rivayeti ve'd-dirayeti min ilmi't-tefsir*, (Beyrut: Darü'l-kütubi'l-ilmiyye. 1415/1994), 3/412.

kimliklere sahip toplulukları bir arada yaşatırken, adalet, sözleşmeye sadakat ve birlikte yaşam ilkelerini esas almıştır. İbn Hişâm'ın (öl. 218/833)aktardığına göre bu vesika⁶¹, ahlaki değerlerin sosyal yapıya kurumsal olarak yerleşmesinin ilk örneklerinden biridir⁶². Tasavvuf geleneğinde de bu tür sözleşmeler, “uhuvvet” ve “sohbet” zemininde yeniden üretildi; özellikle İbn Arabi, bireysel ahlaki kemalin toplumsal birlikteliğin temeli olduğunu belirtmiştir⁶³. Diğer yandan, Emmanuel Levinas'a göre de insan ahlakı, “öteki'nin yüzünde başlar; bu bakış, Kur'an'daki “başkasını kendine tercih etme”⁶⁴. İlkesiyle örtüşür⁶⁵. Neseî (öl. 710/1310), ise bu ayeti tefsir ederken, bireyin kendini değil toplumu önceleyen ahlaki duruşunu öne çıkarır⁶⁶.

3.1. Ahlakın Bireyde Başlayıp Toplumda Kurumsallaşması

Kur'an, ahlaki olgunlaşmayı bireyin sorumluluğuna vererek toplumsal düzenin temelini bireyde başlatır. Salih birey, adil ve erdemli toplumun çekirdeğidir. Nitekim “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten sakındıran bir topluluk bulunsun”⁶⁷ ayeti, bireyden başlayarak kolektif bir ahlaki organizasyonu emreder. Bu ayetin tefsirinde Beyzâvî (öl. 685/1286), burada emredilen “cemaat”in, toplumda düzeni sağlayacak ahlaki öncüler olduğuna dikkat çeker.⁶⁸

Benzer şekilde, Neseî de bu ayetin “toplumun selametinin ve iç barışının, fertlerin ahlaki duyarlılığına ve kolektif sorumluluk bilincine bağlı olduğunu” vurgular⁶⁹. Bu anlayışa göre bireylerin iç dünyalarında yer eden takva, ihlas, sabır ve şükür gibi değerler, zamanla toplumun karakterini şekillendirir. İbn Âşûr ise, bireysel

⁶¹ İbn Hişâm'ın aktardığı Medine Vesikası, ahlaki ve hukuki değerlerin sosyal düzene dönüştüğü ilk yazılı belgelerden biridir.

⁶² Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1995), 2/250.

⁶³ İbn Arabi, *Fusûsu'l-Hikem*, 2/66.

⁶⁴ el-Hasr 59/9.

⁶⁵ Emmanuel Levinas, *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*, (Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969), 145.

⁶⁶ Ebû'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, (Beyrut: Darü'n-Nefais, 2009), 1/230.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/104.

⁶⁸ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2000), 1/265.

⁶⁹ Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, 1/230.

ahlakın sosyalleşmesi sürecini açıklarken Kur'an'da iyiliği emir ve kötülükten sakındırmanın aynı zamanda bir "toplumsal kontrol mekanizması" olarak çalıştığını ifade eder⁷⁰.

3.2. Kur'an'ın Önerdiği Toplumsal Yapı: Adil Toplum, Ahlaki Cemaat

Kur'an'da önerilen toplumsal model, ahlaki ilkelere dayanan bir "ümme" anlayışıdır. Bu toplum yapısı, sadece hukuki ya da siyasi değil, aynı zamanda ahlaki bir birlikteliktir. "Allah adaleti, iyiliği ve akrabaya yardım etmeyi emreder; hayasızlığı, fenalığı ve azgınlığı yasaklar".⁷¹ Ayeti bu bağlamda temel bir ilke olarak öne çıkar. Şevkânî bu ayetin tefsirinde "adaletin" toplumsal düzenin temeli, "ihsanın" ise bireyler arası ilişkilerin ruhu olduğunu belirtir⁷². Ebû Hayyân ise bu ayetteki ilahi emirlerin hem bireysel hem de toplumsal hayatın en sağlam esasları olduğuna işaret eder⁷³.

Âlûsî (ö. 1270/1854), de benzer şekilde, bu ayetin toplumun hem iç düzenini hem de ahlaki istikametini sağlamak için ilahi bir çerçeve sunduğunu belirtir⁷⁴. Kur'an'da ideal toplum modeli, sadece ekonomik eşitlik ya da hukuki düzen değil; aynı zamanda "kardeşlik"⁷⁵ "emanet"⁷⁶ ve "istişare"⁷⁷ gibi kavramlarla inşa edilir. Toplumsal değerlerin inşasında bireyin niyeti kadar topluluğun yapısal ahlakı da belirleyici olur.

3.3. Hz. Peygamber'in Medine Vesikası ve Uygulaması Örnek Olarak Kısa Değinilebilir

Kur'an'ın önerdiği ahlaki toplumun en bariz örneklerinden biri Hz. Peygamber'in Medine Vesikası'dır. Bu belge, Müslümanlar ile Yahudiler ve diğer kabileler arasında oluşturulan ilk anayasal metin olarak bilinir⁷⁸. Vesika'da yer alan "zalimden başka herkesin

⁷⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/212.

⁷¹ en-Nahl 16/90.

⁷² Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3/356.

⁷³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîr*, 5/388.

⁷⁴ Âlûsî, *Ruhu'l-meânî*, 14/93.

⁷⁵ el-Hucûrât 49/10.

⁷⁶ en-Nisâ 4/58.

⁷⁷ eş-Şûrâ 42/38.

⁷⁸ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askâlânî İbn Hacerü'l-Askâlânî, *Fethu'l-bârî*, (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1989), 5/273.

yardım hakkı vardır” ve “*müminler birbirinin velisidir*” gibi ifadeler, ahlaki ilkelerin sosyal normlara dönüştüğünü gösterir. İbn Hişâm’ın naklettiği metin, bireyin haklarını toplumsal sorumluluklar ve cemaat bilinciyle dengeleyen bir sistem oluşturur⁷⁹.

İbn Âşûr, Vesika’yı değerlendirirken bu metnin İslam’ın sosyal teorisinin erken bir örneği olduğunu ve Kur’an’ın ahlaki ilkelerinin kurumsal düzenlemelere yansıdığını vurgular⁸⁰. Ayrıca bu uygulama, Kur’an’da geçen “Onlar işlerini aralarında istişare ile yaparlar”⁸¹ ayetinin hayata geçirilmiş bir yansıması olarak görülebilir.

4. Çağdaş Ahlak Krizine Kur’anî Çözüm Önerisi

Modern ve postmodern düşünce biçimlerinin birey merkezli yapısı, özellikle son yüzyılda toplumsal yapılar üzerinde belirgin bir çözülmeye yol açmıştır. “Bireycilik” ya da daha teknik anlamıyla “atomize birey” olgusu, bireyin kendini mutlak özgürlük ve öznel tercihleriyle tanımladığı bir zemin üretmiştir. Bu durum ise aile, cemaat, mahalle gibi geleneksel sosyal birimlerin anlam kaybına uğramasıyla sonuçlanmıştır. Nitekim Batı’da 20. yüzyılın ortalarından itibaren gözlemlenen “toplumun parçalanışı” kavramı, günümüzde küreselleşmenin etkisiyle çok daha geniş bir coğrafyada görünür hâle gelmiştir⁸². Türkiye gibi modernleşme sürecini “geç-modern” bir şekilde yaşayan toplumlarda da bireysellik ile cemiyet duygusu arasındaki denge bozulmuş, dayanışma yerine rekabet, sadakat yerine fayda ilişkileri egemen hâle gelmiştir⁸³.

Bireyciliğin ahlaki alandaki yansıması ise değerlerin göreceli hâle gelmesiyle belirginleşmiştir. Özellikle postmodern etik anlayışta “mutlak doğru” fikrinin reddedilmesi, ahlaki kararların da yalnızca bireysel tercihlere dayalı olarak verilmesine yol açmıştır.

⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/250.

⁸⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 9/205.

⁸¹ eş-Şûrâ 42/38.

⁸² Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*, Çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003, 72.

⁸³ Bryan S. Turner, “Sociology of Religion and Theology”, *Sociology* 32/1 (1998): 127.

Bu durum, hem toplumsal normların aşınmasına hem de bireylerin psikolojik anlamda yalnızlık, yabancılaşma ve tatminsizlik gibi sorunlarla karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermektedir⁸⁴. Bu bağlamda, ahlâkın toplumsal yönünün göz ardı edilmesi, sadece bireyin içsel tatminiyle yetinen bir etik inşa edilmesine neden olmuş ve toplumsal aidiyet bilinci zayıflamıştır⁸⁵.

Kur'an perspektifinden bakıldığında ise bireyin özgürlüğü, sorumlulukla birlikte düşünülmektedir. İnsan, kendi iradesiyle seçim yapabilen bir varlık olmakla birlikte, bu özgürlüğünü Allah'a ve topluma karşı sorumluluk çerçevesinde kullanmakla yükümlüdür. Kur'an, bireyin sadece kendi menfaati doğrultusunda hareket etmesini değil, adaleti ayakta tutmayı, iyiliği emretmeyi ve kötülükten sakındırmayı da bir sorumluluk olarak tanımlar⁸⁶.

Bu yönüyle Kur'an, bireyi değerli görmekle birlikte onu toplumsal bağlamından soyutlamaz. Ahlâki birey, aynı zamanda toplumsal bir varlıktır ve ahlâki eylemleri toplumu da dönüştürür. Bu anlayış günümüzde yaşanan ahlak krizine köklü bir çözüm potansiyeli sunmaktadır⁸⁷.

4.1. Günümüzde Bireycilik ve Toplumsal Çözüm Sorunları

Modern dünya, bireyin özgürleşmesiyle birlikte ortaya çıkan bireycilik anlayışını, toplumsal yapının temel taşlarından biri olan dayanışma ve cemaat şuuru aleyhine bir noktaya taşımıştır. Bireysel hakların kutsanması, aile, mahalle ve toplum gibi yapıların anlam kaybına uğramasına neden olmaktadır. Bu durum, Kur'an'da üzerinde önemle durulan "ümme" ve "toplum" olgusu ile çatışma halindedir⁸⁸. Nitekim Kur'an, insanı hem birey hem de toplumu inşa

⁸⁴ Charles Taylor, *Benliğin Kaynakları: Modern Kimliğin İnşası*, çev. Ahmet Faik Aydın, (İstanbul: Küre Yay., 2014), 118.

⁸⁵ Hakan Poyraz, *Din Sosyolojisi ve Teoloji Arasında*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 41.

⁸⁶ Âl-i İmrân 3/104.

⁸⁷ Justin L. Barrett, *Why Would Anyone Believe in God?* (Lanham: AltaMira Press, 2004), 55.

⁸⁸ el-Hucûrât 49/10.

eden bir varlık olarak ele almakta, sosyal sorumluluk duygusunu iman ile ilişkilendirmektedir⁸⁹.

Toplumdan kopuk bir bireysellik, ahlaki yozlaşma, empati eksikliği ve sosyal adaletin zedelenmesi gibi sorunlara kapı aralamaktadır. Kur'an, iyiliği emretme ve kötülüğü menetme görevini sadece bireylere değil, toplumlara da vermiştir⁹⁰. Bu da bireysel sorumluluğun toplumsal bağlamda anlam kazandığını göstermektedir. Bireycilik merkezli modern paradigma, bu sorumluluk bağlarını zayıflatmakta, bireyin sadece kendine karşı sorumlu olduğu bir anlayışı beslemektedir⁹¹.

Tefsir literatüründe bu konuya dair yorumlar, bireyin sosyal kimliğine vurgu yapar. Fahreddin er-Râzî, âyetlerin toplumsal boyutunu ihmal etmenin dini anlama indirgemeci bir bakış getireceğini belirtir⁹². Modern sosyolojik tefsirlerde de bireyselleşmenin yol açtığı sosyal kopuşlar, Kur'an merkezli bir toplum tasavvuruyla yeniden değerlendirilir⁹³. Bu noktada Kur'an'ın sosyo-ahlaki çağrısının, bireyi sorumlu bir toplumsal özne olarak konumlandırması dikkate değerdir⁹⁴.

4.2. Kur'an Modelinin Güncel Yorumlarla Yeniden İnşası

Kur'an'ın birey ve toplum tasavvuru, tarihsel tecrübenin ötesine taşan evrensel ilkeler sunar. Ancak bu ilkelerin güncel toplumsal sorunlara cevap verebilmesi için yeni yorumlarla yeniden inşası gerekmektedir. Bu noktada Kur'an'ın tarihselci yaklaşımla yorumlanması, modern çözümleri aşmak için bir imkân sunar⁹⁵. Muhammed Abduh ve Reşid Rızâ gibi isimler bu

⁸⁹ Asım Cüneyd Köksal, "Kur'an'da Tabiat Tasavvuru ve Ekolojik Perspektifler" *İslam Araştırmaları Dergisi* 48 (2021): 67.

⁹⁰ Âl-i İmrân 3/104.

⁹¹ Turner, "Sociology of Religion and Theolog," 125.

⁹² Râzî, Mefatihü'l-Gayb, c. 12, s. 45.

⁹³ Zeki Arslantürk, "İlahiyat ve Disiplinlerarasılık: Yeni Ufuklar, Yeni Sorumluluklar" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2020), 143.

⁹⁴ Abdullah Topçuoğlu, "Disiplinlerarası Yaklaşımlar ve İlahiyat Araştırmaları: Bir Giriş" *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2022), 25.

⁹⁵ Abdullah Saeed, *Interpreting the Qur'an: Towards a Contemporary Approach* (New York: Routledge, 2006), 77.

konuda Kur'an merkezli toplumsal reform fikrini savunmuşlardır⁹⁶.

Kur'an'da birey-toplum dengesi, adalet, şûra, merhamet ve sorumluluk gibi kavramlar etrafında inşa edilir. Bunlar, güncel sosyal yapılara da uygulanabilecek ilkeler sunar. Elmalılı Hamdi Yazır, Kur'an'ın sadece bireysel ibadetler değil, sosyal hayata dair düzenleyici ilkeler getirdiğini belirtir⁹⁷. Bu ilkelerin yeniden yorumlanması, sadece dini bir zorunluluk değil, aynı zamanda sosyal bir ihtiyaçtır⁹⁸.

Modern dünyada Kur'an'ın sunduğu model, toplumsal uzlaş, çoğulculuk ve etik sorumluluk temelinde yeniden inşa edilebilir. en-Nisâ 58. ayette adaletin emredilmesi⁹⁹ Hucûrât suresinde sosyal barışın esaslarının verilmesi¹⁰⁰, bu modelin temellerini oluşturmaktadır. Tefsirlerde bu ayetlerin sadece tarihsel olaylara değil, evrensel sosyal ilkelere dair yorumlandığı görülmektedir¹⁰¹.

4.3. Birey Merkezli Fakat Toplum Bilincine Dayalı Ahlak Anlayışı

Kur'an ahlâkı, bireyin vicdanını merkeze alır; ancak bu vicdanın inşa süreci toplumsal bir zeminde gerçekleşir. Ahlak, sadece bireysel bir meziyet değil, toplumun barış ve huzuru için zorunlu bir yapıdır. el-Enfâl suresi 73. ayet, iyilik ve takva üzerinden kurulan toplumsal dayanışmanın ahlaki boyutunu ortaya koyar¹⁰². Bu anlamda bireysel ahlak ancak toplumsal bağlamda bir anlam kazanabilir¹⁰³.

Kur'an'da ahlaki sorumluluklar bireylere yüklenmiş, ancak bu sorumlulukların yerine getirilmesi, toplumla etkileşim içinde düzenlenmiştir. Sad suresi 26. ayette Davud peygambere hitaben

⁹⁶ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsirü'l-Menâr*, (Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2015), 3/35.

⁹⁷ Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1125.

⁹⁸ Nurullah Ardic, "Disiplinlerarasılık ve Yöntem: Kavramsal Bir Değerlendirme," *Bilimname* 43 (2020), 35.

⁹⁹ en-Nisâ 4/58.

¹⁰⁰ el-Hucûrât 49/11-13.

¹⁰¹ Tuba İşınsu, "İlahiyat Eğitiminde Disiplinlerarası Modeller: Türkiye Deneyimi," *Marife* 22/1 (2022), 89.

¹⁰² el-Enfâl 8/73.

¹⁰³ Poyraz, *Din Sosyolojisi ve Teoloji Arasında*, 39.

"adaletle hükmet" emri, hem birey hem toplum için bir ilkedir¹⁰⁴. Kurtûbî (öl. 671/1273), bu emrin sadece bir yöneticiyi değil, her bireyi kapsadığını ifade eder¹⁰⁵. Ahlaki sorumluluk bireyde başlar, toplumda tezahür eder.

Birey merkezli ahlak anlayışının toplum bilinciyle buluşması, Kur'an'ın teklifi olan "vasat ümmet" modelinde vücut bulur¹⁰⁶. Bu model, bireyi sorumlu, ümmeti ise düzenleyici bir yapı olarak tanımlar¹⁰⁷. Tefsirlerde bu ayetin yorumu, ahlaki dengenin bireysel ve toplumsal boyutunu birlikte değerlendirir¹⁰⁸.

Sonuç

Bu çalışma, Kur'an'ın toplumsal ahlakın inşasına yönelik bütüncül yaklaşımını analiz ederek, bireysel erdemlerin toplumsal uyuma nasıl entegre edildiğini ortaya koymuştur. Postmodern paradigmaların yol açtığı bireycilik, mahremiyet ihlalleri ve aile kurumunun dönüşümü gibi çağdaş sorunlar ele alınırken, Kur'an'ın bu meselelere sunduğu çözüm odaklı perspektif derinlemesine incelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler, Kur'an'ın insanı yalnızca kendi benliğiyle sınırlı bir varlık olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir ağın parçası ve cemaat sorumluluğu taşıyan bir kul olarak konumlandığını göstermiştir. Bu bağlamda, Kur'anî öğretilerin bireyin içsel ahlaki inşasını esas alırken, bu inşayı toplumun huzuruna, istikrarına ve fitrata uygun bir yaşama hizmet edecek bir zeminde şekillendirdiği sonucuna varılmıştır.

Çalışmanın temel bulgularından biri, Kur'an'ın hem bireysel ahlaki hem de toplumsal düzeni gözetken, fitrata uygunluk ilkesine dayanan bütüncül bir ahlak modeli sunmasıdır. Bu model, özellikle mahremiyetin korunmasını temel bir değer olarak benimser. Kur'an'da aile, salt biyolojik bir birliktelikten öte, sevgi¹⁰⁹, merhamet, sadakat ve sorumluluk gibi ahlaki değerlerin tecelli ettiği merkezi bir kurum olarak sunulur. Moderniteyle birlikte

¹⁰⁴ Sâd 38/26.

¹⁰⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, el-Kurtûbî, *et-Tefsirü'l-Kurtûbî, el-câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, (Lübnan: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2010), 15/57.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/143

¹⁰⁷ Justin L. Barrett, *Why Would Anyone Believe in God?*, (Lanham: AltaMira Press, 2004), 55

¹⁰⁸ Köksal, "Kur'an'da Tabiat Tasavvuru ve Ekolojik Perspektifler," 67.

¹⁰⁹ er-Rûm, 30/21.

birçok sosyal yapının çözüldüğü günümüz koşullarında, Kur'anî aile modeli, toplumsal dokunun yeniden inşası için vazgeçilmez bir ilham kaynağı niteliğindedir. Mahremiyetin modern toplumlarda aşınmasıyla ortaya çıkan güven, sadakat ve ahlaki krizler, Kur'an'ın değer temelli yaklaşımıyla aşılabılır bir potansiyele sahiptir. Özellikle kadın ve erkek arasında karşılıklı rızaya dayalı, sorumluluk bilinciyle yürüyen ilişkiler, Kur'anî modelde açık bir şekilde teşvik edilmekte ve sağlıklı bir toplumsal yapının temelini oluşturmaktadır.

Postmodern paradigmanın birey merkezli anlayışı, bireyi toplumsal bağlardan ve değer sistemlerinden bağımsız olarak tanımlayarak, kişiyi anlam krizine sürüklemiştir. Bu yaklaşım, aile yapısında çözülmeye, mahremiyetin metalaşmasına ve ahlaki referansların zayıflamasına yol açmıştır. Kur'an ise bireyi özgürleştirirken, bu özgürlüğü ilahi iradeyle ve toplumsal sorumlulukla sınırlar. Bu sınırlar, insanı baskı altına almak yerine, onun özgürlüğünü daha derin ve anlamlı kılmak üzere belirlenmiştir. Nitekim Kur'an'da yer alan "Herkes yalnızca kendi yaptığına karşı sorumludur"¹¹⁰ ilkesi, bireysel sorumluluğu öne çıkarırken; "Sizden her biri birer çobandır ve her biri güttüğünden sorumludur"¹¹¹ hadisiyle bu bireyselliğin toplumsal sorumlulukla dengelenmesi gerektiği açıkça ifade edilmektedir. Bu denge, Kur'an'ın bireyi toplumdan yalıtmayan, aksine onu toplumsal görevleriyle bütünleştiren bir ahlak anlayışı sunduğunu teyit etmektedir.

Kur'an'ın ahlak modeli, sadece genel nasihatlerden ibaret olmayıp, ilahi hitabın muhatabı olan insanı bütüncül olarak inşa etmeyi hedefleyen dinamik bir eğitim sürecini içerir. Bu bağlamda, Kur'anî model, günümüzde modern psikoloji ve sosyolojinin çözüm üretmekte yetersiz kaldığı birçok bireysel ve toplumsal sorun karşısında alternatif ve güçlü bir çerçeve sunmaktadır. Aile kurumunun korunması, mahremiyetin tesisi, birey-toplum dengesinin yeniden inşası ve ahlaki referansların canlandırılması, bu modelin temel ayaklarını oluşturur. Bu bütünsel yaklaşım,

¹¹⁰ el-En'âm, 6/164.

¹¹¹ el-Buhârî, *Ahkâm* 1.

günümüz akademik çalışmalarında daha fazla merkeze alınmalı, tefsir ve sosyal bilimler arasındaki disiplinlerarası yaklaşımlar güçlendirilmelidir.

Gelecekte yapılacak araştırmalarda, özellikle erken dönem tefsir literatürünün çağdaş sosyal teorilerle karşılaştırmalı bir biçimde incelenmesi, Kur'anî ilkelerin modern meselelerle irtibatının daha derinlikli anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca, Kur'an'da mahremiyet, aile içi roller, çocuk eğitimi ve toplumsal cinsiyet rolleri gibi konuların sosyolojik ve psikolojik perspektiflerle birlikte yeniden yorumlanması, hem ilahiyat hem de sosyal bilimler literatürüne özgün katkılar sunacaktır. Bu çalışmada ortaya konan yaklaşımlar, sadece teorik değil; aynı zamanda pratiğe dönük öneriler içermektedir. Toplumsal yapıların dönüşümüne karşı Kur'anî ilkelerin sadece muhafazakâr bir tepki değil, aynı zamanda dönüştürücü ve onarıcı bir zemin sunduğu göz ardı edilmemelidir.

Sonuç olarak, Kur'an'ın sunduğu birey-toplum ve fitrat-mahremiyet dengesine dayalı ahlak modeli, yalnızca klasik dönemlerde değil, günümüzün karmaşık toplumsal yapılarında da yol gösterici niteliktedir. Bireyden başlayan ve topluma yayılan bu ahlaki formasyon, postmodern bireyciliğin sebep olduğu çözümleri onarabilecek ilahî bir referans çerçevesi sunmaktadır. Bu modelin, akademik araştırmalarda daha geniş bir biçimde ele alınması ve uygulamaya dönük açılımlarla desteklenmesi, hem teorik derinlik hem de pratik fayda açısından büyük önem arz etmektedir.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Akbulut, Hakan. "Kur'an'da Bireysel Ahlak ve Toplumsal Ahlak İlişkisi." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/ 1 (2017), 45-66.
- Ardıç, Nurullah. "Disiplinlerarasılık ve Yöntem: Kavramsal Bir Değerlendirme." *Bilimname* 43 (2020), 25-44.
- Arslantürk, Zeki. "İlahiyat ve Disiplinlerarasılık: Yeni Ufuklar, Yeni Sorumluluklar." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/ 2 (2020), 141-160.
- Barrett, Justin L. *Why Would Anyone Believe in God?* Lanham: Alta Mira Press, 2004.
- Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*. Çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *Sahîh-i Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.
- Demirci, Muhammed Yusuf. "Kur'an'da Adalet ve Emanet Kavramları." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6, sy. 2 (2006), 85-104.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-Muhîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- Elmalılı Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Yayınları, 1971.
- Fazlur Rahman. *İslam ve Çağdaşlık*. Çev. Mehmet Dağ. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ-i ulûmi'd-dîn*. Trc. Ali Arslan. İstanbul: Arslan Yayınları, 1971.
- Işınso, Tuba. "İlahiyat Eğitiminde Disiplinlerarası Modeller: Türkiye Deneyimi." *Marife* 22, sy. 1 (2022): 85-104.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhîr b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâru's-Su'ûd, 1984.
- İbn Atıyye el-Endülûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân. *el-Muharrefü'l-Vecîz Fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*. Thk. Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001.
- İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fusûsu'l-Hikem*. Beyrut: Dâru'l-Mekârim, 2002.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1995.
- Kara, İsmail. "Kur'an'da Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i Ani'l-Münker." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2014), 211-230.
- Koca, Hüseyin. "Kur'an'da Sabır Kavramı ve Ahlaki Boyutları." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, sy. 1 (2016), 25-44.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *et-Tefsirü'l-Kurtubî el-Câmi' li Ahkâm'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2010.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1992.
- Köksal, Asım Cüneyd. "Kur'an'da Tabiat Tasavvuru ve Ekolojik Perspektifler." *İslam Araştırmaları Dergisi* 48 (2021): 61-80.
- Levinas, Emmanuel. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996.
- Poyraz, Hakan. *Din Sosyolojisi ve Teoloji Arasında*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1971.

- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *et-Tefsirü'l-Kebir Mefâtihü'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Rıza, Reşîd. *Tafsîr al-Manâr*. Kahire: el-Matbaatü'l-Meniye, 1935.
- Saeed, Abdullah. *Interpreting the Qur'an: Towards a Contemporary Approach*. New York: Routledge, 2006.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethü'l-Kadir el-Cami Beyne Fenneyyir-r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min İlmi't-Tefsir*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Taylor, Charles. *Benliğin Kaynakları: Modern Kimliğin İnşası*. Çev. Ahmet Fethi Aydın. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Topçuoğlu, Abdullah. "Disiplinlerarası Yaklaşımlar ve İlahiyat Araştırmaları: Bir Giriş." *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2022): 21–38.
- Turner, Bryan S. "Sociology of Religion and Theology." *Sociology* 32/1 (1998), 121–138.
- Yavuz, Yusuf. "Toplumsal Ahlakın Kur'an'daki Temelleri." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, sy. 2 (2016), 65–88.
- Yıldız, Mahmut. "Kur'an'da Ahlaki İlke Olarak Adalet." *İslam Araştırmaları Dergisi* 37 (2017), 65–82.
- Yılmaz, Ahmet. "Kur'an'da Niyet ve Sorumluluk Bilinci." *Dini Araştırmalar* 17, sy. 43 (2014): 101–119.
- Zemâhşerî, Mahmud b. Ömer. *el-Keşşaf an Hakaikü't-Tenzil ve Uyuni'l-Akavil Fi Vucuhî't-Te'vil*. Beyrut: Darü'l-Kitâb el-'Arabî, 2009.

